लौ० कौ० सू० १

ॐ श्रीगणेशाय नमः नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहं पाणिनीयप्रवेशाय
लघुसिद्धान्तकौमुदीं १ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झ
भञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल् १४ इति माहेश्वरा
णि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि एषामन्त्या इतः हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः लण्म
ध्ये त्वित्संज्ञकः हलन्त्यम् ।१।३।३। उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् उपदेश आद्योच्चारणं सूत्रेष्वदृष्टं
पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र अदर्शनं लोपः ।१।१।६० प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं
स्यात् तस्य लोपः ।१।३।९। तस्येतो लोपः स्यात् णादयोऽणाद्यर्थाः आदिरन्त्येन सहेता
।१।१।७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् यथाऽणिति अ इ उ
वर्णानां संज्ञा एवमच् हल् अल् इत्यादयः ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः ।

हलन्त्यमिति किम् ... संज्ञायाम्

उपदेशे किम् ... अन्त्यमिति किम् ... समासान्त...

अन्त्येनेति किम् सुडिति प्रत्याहार ... सत्यैकवचना वयवेमा...

यानां कंठः इचुयशानां तालुः ऋटुरषाणां मूर्द्धा लृतुलसानां दंताः उपूपध्मानीया
नामोष्ठौ ञमङणनानां च नासिका एदैतोः कंठतालुः ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दंतो
ष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य प्रयत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च आ
द्यः पंचधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ई
षत्स्पृष्टमंतस्थानां ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणां ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं
प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो
ऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राणो उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति खरो विवारः श्वासोऽघो
षश्च हशः संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणोऽ
न्ये महाप्राणा इत्यर्थः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः कादयो माव।

वंकालस्यकालोयस्यसोनुक्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतः संज्ञःस्यात् सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेन
त्रिधा उच्चैरुदात्तः ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेषूर्ध्वभागेनिष्पन्नोजुदात्तसंज्ञःस्यात् ।
नीचैरनुदात्तः ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेष्वधोभागेनिष्पन्नोजनुदात्तसंज्ञःस्यात् स
माहारःस्वरितः उदात्तानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाह्रियेतेयस्मिन्सोच्स्वरितसंज्ञःस्यात्
सनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यांद्विधा मुखनासिकावचनोनुना
सिकः मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोनुनासिकःस्यात् तदित्थं अइउऋ एतेप्र
त्येकमष्टादशभेदाः ऌवर्णस्यद्वादशभेदः तस्यदीर्घाभावात् एचामपिद्वादशतेषां
ह्रस्वाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयंयस्य
येनतुल्यंतन्मिथःसवर्णंस्यात् ऋऌवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यंवाच्यं अकुह विसर्जनी ।

स्वृदि

अर्का॰

कौ०ल०
१

यथा स्यादेवं संहितायां विषये सुधी उपास्य इति स्थिते तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १।
सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यं स्थानेन्तरतमः
१।१।५०। प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् सुध्य् उपास्य इति स्थिते अनचि च ८।
४।४७ अचः परस्य यरो वा द्वे स्तो न त्वचि सुध्य्ध्य् उपास्य इति स्थिते झलां जश् झशि ८।
तिथस्पष्टः संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः अलोन्त्यस्य १।
५२। षष्ठीनिर्दिष्टोन्त्यस्यादेशः इति धलोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः अन्त्येनपरेण
संयोगे सुध्युपास्यः मध्वरिः धात्रंशः लाकृतिः अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६ अचः पराभ्यां रेफ
हकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः हर्य्यनुभवः नत्वालिगौरीअत्र गौर्य्यत्र गौर्य्यत्र एचोयवा
यावः ६।१।७८ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि यथासंख्यमनुदेशः समा

तमप्ग्रहणं किम् वाग्घरिरित्यत्र उभयोरन्यतरस्याभितिपूर्वस वर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्यान्न घ्तीयो नादवत्वसाम्यान्नीद्वितीयस्वमाभूत् २

सानाः स्पर्शाः यणोन्तस्थाः शल ऊष्माणः अचः स्वराः ≍क ≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धवि
सर्गसदृशो जिह्वामूलीयो ≍प ≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो उपध्मानी
यो अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १।१।६९। अवि
धीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् अत्रैवाण् परेण णकारेण कुचुटुतुपु एते उ
दितः तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा तथेकारोकारौ ऋकारस्त्रिंशतः एवं ऌकारोऽपि ए
चो द्वादशानां अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेनाननुनासिकास्ते द्वयो
र्द्वयोः संज्ञाः परः सन्निकर्षः संहिता वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञा स्यात्
हलोऽनन्तराः संयोगाः १।४।१ १७॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः सुप्तिङन्तं
पदं सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् इति संज्ञाप्रकरणं ॥२॥ इको यणचि इकः स्थाने

कौतः
४

मन्नेवप्रवर्तनेतृकस्मर्हिः नवल्कारः लोपःशाकल्यस्य ८।३।१९ अवर्णपूर्वयोः पा
दांतयोर्यवयोर्वालोपोऽशिपरे हवेहा सिद्धंसपादसप्ताध्यायीशनि त्रिपाद्यसि
द्धात्रिपाद्यामपिपूर्वंप्रतिपरंशास्त्रमसिद्धंहरएहि हरयेहि विसोइहि विसवेहि वि
लविहि वृद्धिरादैच् १।१।१ आदैच्चवृद्धिसंज्ञःस्यात् वृद्धिरेचि ६।१।८८ आदेचिवृद्धिरे
कादेशःस्यात् गुणापवादः निरवकाशो विधिरपवादः कृसैकत्वं गंगौघः देवैश्व
र्यंकृसौत्कंठ्यं एत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि चपरे वृद्धि
रेकादेशःस्यात् पररूपगुणापवादः उपैति उपैधते प्रष्ठौहः एजाद्योः किं उपेतः
माभवान्प्रेदिधत् अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं अक्षौहिणी स्वादीरेरिणोः स्वैरं स्वैरी
स्वैरिणी प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः ऋतेचतृतीयासमासे

४

नो समसेवधीयोविधिपियेथासंत्येस्यात् हस्वयोविसर्वेनायकःपावकः वोनोपिपश्य।
ये ८।१।७८ यादौप्सन्यपरे भेदौतेतारवावौस्तः गव्यंनाव्यं तप्यजपोशकार्येयात्रादे
शानिपातकत्राश्ठेमिदं तपज्जयं शक्याधेकिदेयजेपेतेयं पापेज्ञेयंमनः गोशूनिःश्व
धपरिमाणेवगव्यूतिः अदेङ्गुणः १।१।२ अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् तपरस्तत्कालस्य
तपरस्तात्परो वा उच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृ
त्य ६।१।८४ आद्गुणः ६।१।८७ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात् संहिता।
यां उपेन्द्रः गंगोदकं रमेशः उपदेशे ऽजनुनासिक इत् उपदेशे ऽनुनासिको ऽजित्
संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो
रेफो रलयोः संज्ञा उरण्रपरः ऋ इति त्रिंशतः स्थाने ऽण् स्यात् तेनेयोः ऽण्रपरः॥

१२।अ।

अवर्णान्तात्तृतीयासमासे ऋति वृद्धिरेकादेशः स्यात् सुखेन ऋतः सुखार्तः तृतीयेति
किं परमर्तः अवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे प्रार्णमित्यादि उपसर्गाः क्रि
यायोगे प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः प्रपराअपसम् अनुअवनिर्दुर्निसदुरु
सुविआङ्निअधिअपिअतिसुउत् अभिप्रतिपरि उप २२ एते प्रादयः भ्वादयो धात
वः १।३।१ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१। अव
र्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् उपार्च्छति [illegible] प्रेजते उ
पोषति अवोंमादिदिः ६।१।९४ अवोमध्येयोमः सवर्णदीर्घस्य न हि सेज्ञः स्यात् शकं
ध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः शकन्धुः कर्कन्धुः मनीषा पतञ्जलिः सीमन्तः केशवेशे सी
मान्तोऽन्यः सारंगः पशुपक्षिणोः सारंगोऽन्यः आकृतिगणोऽयं मार्तण्डः ओत्वोष्ठयोः ।

क्रियावाचिन इति किं
म् याः वहूपसीतारे
धातुर्नेमाभत्सति
दितस्मिन्त्रातोधा
तोनीत्वाल्लोपः ५
आरवशतिकिम
हिरुक् पृथक् ५

एङि पररूपम् ।
आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमे
कादेशः स्यात्

अ सि ऊ व स रंग मंतरंगे १
धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगं १
अंतादिवच्चोपोपमेकादेशः स पूर्वस्यांतवत्परस्य

बिंबौष्ठः

समासे वा स्थूलोतः स्थूलौतः बिंबौष्ठः समासे किं तवौष्ठः ओमाङोश्च ६।१।९५। अवर्णा
दोमि आङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायोंनमः शिवेहि अकः सवर्णे दीर्घः ६
।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घः एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः होतृकारः
एङः पदान्तादति ६।१।१०९ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेऽव विष्णोऽव
सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२। लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते गो
अग्रं गोऽग्रं एङः किं चित्रग्वग्रं पदान्ते किं गोः अनेकाल्शित् सर्वस्य अनेकाल्
देशः शिच्च सर्वस्य स्यात् ङिच्च १।१।५३। ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् अवङ् स्फोटायन
स्य ६।१।१२३ पदान्ते एङः न स्य गोरवङ्गा विवामन पदान्ते किं गवि इंद्रे च ६।१।१२४ गोरव
ङिंद्रे गवेंद्रः यान गवाद्यः दूराद्धूते च ८।२।८४ दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लु।

व्यवस्थितविभाषायां १

पर

तोवोस्त्वनप्रगृह्या ॥ प्र विनिमेपतेः विप्रकृत्यास्युः आगक्कस अवगोस्त्वरति कस्वंल
कसंयोगेगुरु संयोगेपरेह्रस्वेगुरु स्यात् दीर्घेच दीर्घेचगुरुस्यात् गरोरन्त्येनानेनस्या
पेकैकस्य प्रावो [illegible] ररवदनेरवद इनदेवदने ३ गवेपुंकिवकाराद्कारस्यमाभूत
प्रन्त्यजः किहस्य एकैकयद्गणपर्यायोप्य ३ ॥ ईहूदेद्विवचनंप्रगृह्यं ॥ ईहूदेदंते द्विवचनेप्र
गृह्यंस्यात् हरीएतौ विष्णूइमौ गंगेअमू ॥ अदसोमात् ॥ अस्मात्परावीहूतौप्रगृह्योस्तः अ
मीईशाः रामकृष्णावमूआसाते मानिं असतिमात्परत्वात् ॥ एकारोप्यनुवर्तते अमु
केत्रचारयोः समत्वेनपक्वानज्ञाः एकोनतनिपात आङ् वर्जः प्रगृह्यः स्यात् इ इंद्रः आएवं
मन्यसेआप एवंकिलतत [illegible] अनपइङ् नहि अप्रगृह्य ईषदुंस अ
से अत् अहे नानिपातः प्रगृह्यः अहोईशाः सेतुओआकल्पसेनावनाये संतुहि ।

दूराद्धूतेपरह
कालस्यपत्रद्वि
त्रस्यानल्पत्या
पिगुरोवीत्वृत
स्यादि ३

लिंगादस्पादि
तंद्रुमेस्त्रद्ध्यादिनोंप्राद्यानिपाताःस्युः
प्रादयःईनेपिनिपानिपाताःस्युः निपा

उ उमेशः
ईषदर्थेक्रिया
योगमर्यादाभि
विध्यौचयःस्मृत
मातिङित्वविद्या
कार्यस्मरणेपर
ङित्तत्

कोलः
९

निमित्तकऊकारोवाअशृत्यः अवैदिकेऽस्मो विसोऽशति विस्मविति विस्मऽइति मयऽउ
ओवोवामयः परसोन्नोवोवा स्यादविकिमुऽअको किमुकः ऽको सवर्णे शाकल्यस्यह्र
स्वश्च परोन्नाऽको ह्रस्वावास्वरसवर्णोवि ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्नस्वसंधिः चक्रिअत्र ९
चक्र्यत्रपदांते किं गौर्यौ नसमासे वाप्यश्वः अश्वकः अतिपरेपदांतात्अकः शामवत्
अल ऋषिः ब्रह्मर्षि पदांतात् किं आर्छत् इत्यचसंधिः स्तोश्चुनाश्चुः स्तोः सकारतवर्गा
योः शकारचवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गौस्तः रामश्शेते रामश्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गि
ञ्जय शात् शान्परस्यस्तोश्चुत्वंन विश्नः प्रश्नः ष्टुनाष्टुः स्तोष्टुनायोगेष्टुःस्यात् रामष्षष्ठः
रामष्टीकते पेष्टा तट्टीकते चक्रिण्ढौकसे नपदान्ताट्टोरनाम् पदान्तात् टवर्गात्पर
स्यस्तोष्टुर्नस्यात् षट्सन्तः षट्ते पदान्तात्किं ईट्टे टोःकिं सर्पिष्टमं अनाम्नवति

९

नगरीणामिति वाच्यं षत्वं षत्वनिः षत्वगर्यः तोःषि॥ नवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वं
सन्षष्ठः फलोमध्योन्ते पदान्ते फलां जशः स्युः वागीशः चिद्रूपं यरोनुनासिकेऽनुना।
सिको वा परः पदान्ते यरः स्थानेनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः प्र
त्यये भाषायां नित्यं तन्मात्रं चिन्मयं तोर्लि तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्
तल्लयः विद्वांल्लिखति नसानुनासिको लकारः उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य उदः परयोः
स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् तस्मादित्युत्तरस्य पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं का
र्यं वर्णेनान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयं आदेः परस्य परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं
इतिसस्य थः उथाथोसस्यम ह्रायाणांसस्यनाद्दशापवध्यकारः झरोझरि सवर्णे ह
लः परस्य झरो लोपो वा स्यात् सवर्णे झरि खरि च खरि परे झलां चरः स्युः इति दोस्स

हलः किम
प्रत्तम ऊ२२
तिङ्क्षोर्ड्रुः स
ऊस्तिति क्विं क्षि
षपज्ञा सवर्णे
नक्षी

कौलः

८

ते॰ उन्यानं उन्नंभनं फयोदोमनतरस्मां फयः परसहकारस्यवाहर्वेसवर्णाः संवारस्यता
रसवोघसमहा प्रमागसहकारसमनाहशोर्वगावनुर्थः वाग्वरिः वागहरिः तहरिः त
हहवि प्रारक्कोटि परोनात् फयः परसप्रास्यक्कोवास्यादरितह्निवः परोनाक्किं॰
विरष्णं क्वनममोतिवाच्यं तह्नोकेन ग्रमिकिं वाकुष्यानति मोनुस्वारः मोनस्य
पदस्यानुस्वारोहलिहरिंवरे पूदसे तिकिंगम्यते नस्वापरोनस्यफलि नसमस्य
वापरोनस्यफल्यनुस्वारः पयांसि पयांसि ग्राङ्कस्यने फलिकिंमन्यते ग्रनुस्वारा॰
स्यपरविपरसवर्णाः शाङ्गः शङ्कितः शङ्कितः ऊणादितः ऊम्फितः वापरोनस्य प
रोनस्यानुस्वा रस्यपरविपरे परसवर्णोवास्यात् तङ्करोषि तंकरोषि संयन्ता सं॰
यन्ता संवत्सरः संवत्सरः येह्लोकं येलोकं ग्रचानुस्वारस्यपरेत्प्रनुनासिकापवा॰

८

स

ला मोरानि समः क्वौ क्विंवेनेराजधानौ परे समो मस्य मपवस्यात् सम्राट् हेमपरे
वा मपरे हकारे परे मस्य मो वा स्यात् किंह्मलयति किंह्मलयति यवलपरे य
वला वा यवलपरे हकारे मस्य यवला वा स्युः किंय्ह्यः किंह्यः किंव्ह्वलयति
किंह्वलयति किंल्ह्लादयति किंह्लादयति नपरे नः नपरे हकारे परे मस्य नो
स्याद्वा किंन्ह्नुते आयंतो टकितौ टि किनोयसो ङ्णोनसकमारो घेनावयवो वाल्लः
डुः सिधुट् ङणनेभ्यः सस्य धुट् वा षड्त्सन्तः षड्सन्तः क्रुङ् ङकुडुक् शारिङ् कारणा
कारयोः ङकारकौ वा ल्लः शरि प्राङ् षष्ठः प्राङ् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ष् षष्ठः
नश्च नकारान्तात्परस्य सस्य धुट् वा सन्त्सः सन्सः शि तुक् परे नस्य नस्य शिवा
स्या सञ्च्छंभुः सञ्छंभुः सञ्शंभुः सम्भोः ङ्मो ह्रस्वाद्दीर्घ ङमुनित्यं ह्रस्वात्परो

चयो द्वितीयः
शरि पौष्कर
सादेरिति वा
च्यस्य प्राङ्
षष्ठः सुगण्ट्
षष्ठः १

ह्रस्वात्परो ङमो नित्यं ङमुट् स्यात् प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः सन्नच्युतः समः सुटि समो मस्य रुः स्यात्

योङ्मन्तदन्तेपत्य दंत स्मात्सुटि अत्रानुनासिकः पूर्वस्यतु वा अत्र रुप्रकरणे रोः
पूर्वस्मात्परोनुनासिकोवास्यात् अननुनासिकात्परोनुस्वारः अनुनासिकं वि
हायरोः पूर्वस्मात्परोनुस्वारागमः खरवसानयोर्विसर्जनीयः खरि अवसाने च परे
तस्य रस्य विसर्गः संस्कर्तासोवन्नव्यः संस्कर्ता संस्कर्ता पुमः खय्यम्परे अम्परे खयि पुमो रुः
स्यात् पुंस्कोकिलः पुंस्कोकिलः नश्छव्यप्रशान् अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः विसर्जनी
यस्य सः खरि चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व अप्रशान् किं प्रशान्नोति पदान्तस्येति किम्
हन्ति नॄन्पे नॄन्नित्यस्य रुः स्याद्वा पे परे कुप्वोः ≍क≍पौ च कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य ≍
क≍पौ वा स्तः चाद्विसर्गः नॄं≍पाहि नॄँपाहि नॄः पाहि नॄः पाहि नॄन्पाहि तस्य परमाम्रे
डितं द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितं संज्ञं स्यात् कानाम्रेडिते कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते कांस्का
न् कांस्कान् छे च ह्रस्वस्य छे तुक् स्यात् शिवच्छाया दीर्घात् दीर्घाच्छे तुक् स्याद्वा पदान्ताद्वा ॥ ८

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया इति हल्संधिः ॥ विसर्जनीयस्य
सः खरि विसृष्टस्वाना शर्परे विसर्जनीयः शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत् कः स्स
रुः घनाघनः क्षोभणः वा शरि शरि विसर्गस्य विसर्गो वा हरिश्शेते हरिः शेते खर्परे श
रि विसर्गस्य लोपो वा वक्तव्यः हरि स्फुरति इति विसर्गसंधिः ॥ ससजुषो रुः पदान्तस्य हरिः स्फुरति
सस्य सजुषश्च रुः स्यात् अतो रोरप्लुतादप्लुते इति अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुते इति शिवो हरिस्स्फुरति
र्च्यः हशि च अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि शिवो वन्द्यः भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि
~~[illegible]~~ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि देवा इह देवायिह भोस् भगो अघो स् एते सान्ता म
यते निपाताः तेषां रुत्वे कृते व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य पदान्तयोर्यवयोर्लघूच्चार
णौ यवौ वाशि ओतो गार्ग्यस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः भोस् अच्युत भो
अच्युत लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत पदान्तस्य किं तोयम् हलि सर्वेषां भोभगोअघोअ
पूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि भो देवाः भगो नमस्ते अघो याहि रोसुपि अह्नो रेफादेशो न तु सुपि

कौ. ८

शिव रहः अरुगेणः असुपि किं अहोभ्यां रोरि रेफस्य रेफे लोपः ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोणः
ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः पुनारमते हरीरम्यः शम्भूराजते अणः किं वृढः
मनस्रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे प्राप्ते विप्रतिषेधे परं कार्यं तुल्यबलवि
रोधे परं कार्यं स्यात् इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव मनो
रथः एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि अकेकारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो ह
लि न तु नञ्समासे एष विष्णुः स शम्भुः अकोः किं एषको रुद्रः अनञ्समासे किं असः शि
वः हलि किं एषोऽत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं सः इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे स
त्येव पूर्यते सेमामविड्ढि प्रभृति सैष दाशरथी रामः इति विसर्गसन्धिः ५ अर्थवदधातुर
प प्रत्ययः प्रातिपदिकम् धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्
कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः सु औ जस् अम् औट् शस् टा
भ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् ङ्याप्प्राति

शास्त्रयोः क्वचित्तु
आवकाशयोरेक
त्र प्रयोगे युगपद्
सम्प्राप्तस्य कार्यस
मर्थे तज्जयः २

२

८

म्ड्भ्यादेशः ईषद्विवृतस्यसस्यताद्दशएवषः रामेषु एवं कृष्णादयोप्यदंताः सर्वादीनि सर्वनामा
नि सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्वपराव
रदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् अंतरं बहिर्योगोपसं
व्यानयोः त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् जसः शी अदंता
त्सर्वनाम्नो जसः शी अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः सर्वे सर्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै सर्वस्मै ङसि सर्व-
यो ङ्योः स्मात्स्मिनौ अतः सर्वनाम्न एतौ रेतौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अवर्णान्तात्परस्य
सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः एत्वषत्वे सर्वेषाम् सर्वस्मिन् शेषं रामवत् एवं विश्वादयोप्य
दंताः उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः उभौ उभौ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ तस्येह पाठोऽकजर्थः डतर
डतमौ प्रत्ययौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः नेम इत्यर्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु न
समानामिति ज्ञापकात् पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् व
सां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्प्राप्तायाः सर्वे सा जसि वा पूर्वे पूर्वाः

११

ऽभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां किं दक्षिणा गाथकाः
कुशला इत्यर्थः स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्व
शब्दस्य प्राप्तसंज्ञा जसि वा स्वे स्वाः शेषं सर्ववत् आत्मीया आत्मान इति
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वा ज्ञातयोऽर्था वा अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः
बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा अन्तरे अन्तरा वा
गृहा बाह्या इत्यर्थः अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्य
र्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मा
त् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं परादीनामपि शेषं सर्ववत् सं
ज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि

अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय अन्तरमित्यगणसूत्रे ऽपुरीति वक्तव्यम् अन्त
रायाम्पुरि तृतीयासमासे सर्वनामता न मासपूर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपि न मासेन पू
र्वाय द्वंद्वे च उक्तासंज्ञा न वर्णाश्रमेतराणां विभाषा जसि वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः प्रथमचरम
यात्यार्धकतिपयनेमाश्च एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः प्रथमे प्रथमाः तयप्रत्ययाः द्वितये द्वितयाः
शेषं रामवत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत्
शेषं सर्ववत् तीयस्य ङित्सु वा द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि एवं तृतीयः निर्जरः जराया जर
सन्यतरस्याम् जराया जरसवा जादौ विभक्तौ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च निर्दिष्टरूपमानस्यादेशा
भवंति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जराशब्दस्य जरस् निर्जरसौ निर्जरौ पदे हलादौ च
रामवत् विश्वपाः दीर्घाज्जसि च दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः वृद्धिरेचि विश्वपौ वि
श्वपाः सडनपुंसकस्य स्वादि पंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य स्वादिषु

म

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदं स्यात
यचि भम् यादिष्वजादिषु कप्रत्ययावधिषु १

कौ०१२ सर्वनामस्थाने कप्रत्ययावधिषु सर्वनामस्थानेषु पूर्वं भं स्यात् आकडारादेका संज्ञा इत ऊर्द्ध्वं
कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परानवकाशा च आतो धातोः आ
कारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्यांगस्य लोपः अलोन्त्यस्य विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्या
दि एवं शंखध्मादयः धातोः किं हाहान् आत इति योगविभागादधातोरपि क्वचित् क्लेः अः
हरिः हरी जसि च ह्रस्वान्तस्यांगस्य गुणः हरयः ह्रस्वस्य गुणः संबुद्धौ हे हरे हरिम् हरी
हरीन् शेषो घ्यसखि शेषइतिस्पष्टार्थं ह्रस्वौ याविदुतौ तदंतं सखिवर्ज्जं घिसंज्ञं स्यात् आ
ङो नास्त्रियां घेपरस्य आङो नास्यादस्त्रियां आङिति टासंज्ञा हरिणा हरिभ्यां हरिभिः घेर्ङि
ति घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः हरये हरिभ्यां हरिभ्यः पुंगो हते ङसिङसोश्च एङो ङसि
ङसोरति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात हरेः हर्य्योः हरीणं अच्च घेः इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्
घेरत हरौ हर्य्योः हरिषु एवं कव्यादयः अनङ् सौ सख्युरंगस्यानङ् आदेशोऽसंबुद्धौ सौ

सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ नांतस्योपधायादीर्घोसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने अलोंत्यात्पूर्वउपधा
अपृक्तएकाल्प्रत्ययः हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल् हलंतात्परंदीर्घौयौङ्यापौतदंता
च्चपरंसुतिसीत्येतदपृक्तंहल्लुप्यते प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं प्रत्ययेलुप्तेपितदाश्रितमंग
कार्य्यंस्यात् नलोपःप्रातिपदिकांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञंयत्पदंतदंतस्यनस्यलोपः सखा
सख्युरसंबुद्धौ सख्युरंगात्परंसंबुद्धिवर्ज्जंसर्वनामस्थानंणिद्वत्स्यात् अचोञ्णिति अजंतांग
स्यवृद्धिर्ञितिणितिचप्रत्यये सखायौ सखायः हेसखे सखायम् सखायौ सखीन् सख्या
सखे ख्यत्यात्परस्य खितिशब्दाभ्यांखीतीशब्दाभ्यांकृतयणादेशाभ्यांपरस्यङसिङसोर
तउः सख्युः औत् इतः परस्यङेरौत् सख्यौ शेषंहरिवत् पतिःसमासएवघिसंज्ञः पत्या
पत्ये पत्युःपत्यौ शेषंहरिशब्दवत् समासेतुभूपतये कतिबहुवचनांतः बहुगणवतुडति
संख्या डतिच डत्यंतासंख्यावषट्संज्ञास्यात् षड्भ्योलुक् षट्संज्ञेभ्यःपरयोर्जश्शसोर्लुक्स्यात्

कौ०१२ल० प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ज
सिचेति गुणे प्राप्ते न लुमतांगस्य लुमच्छब्देन लुप्ते तन्निमित्तमंगकार्य्यं न स्यात् कति कति
कतिभिः कतिभ्यः कतीनां कतिषु युष्मदस्मदषट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः त्रिशब्दो नित्यं
बहुवचनांतः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः त्रेस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि त्र
याणां त्रिषु गौणत्वेपि प्रियत्रयाणां त्यदादीनामः एषामकारो भक्तो द्विपर्य्यंतानामे
वेष्टि द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ पाति लोकामिति पापीः सूर्य्यः पपीः
पप्यौ पप्यः हे पपीः पपीम् पपीन् पप्या पपीभ्यां पपीभिः पप्ये पपीभ्यः पप्यः पप्यां पपी पपी
षु एवं वातप्रम्यादयः वह्व्यः श्रेयस्यो यस्याः सः बहुश्रेयसी ह्रस्वोरस्वौ नदी ईदूतौ नित्य
नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः प्रथमलिंगग्रहणं च पूर्वस्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्य

मित्यर्थः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः अंबार्थानां नद्यंतानां च ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ हे बहुश्रेयसि आण्न
द्याः नद्यंतात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् आटश्च आटो चि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् बहुश्रे
यस्यै बहुश्रेयस्याः बहुश्रेयसीनां ङेराम्नद्याम्नीभ्यः नद्यंतादावंतान्नीशब्दाच्च परस्य ङेराम
स्यात् शेषं पपीवत् अतिलक्ष्मीः शेषं बहुश्रेयसीवत् अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवौ ^
श्नुप्रत्ययांतस्य वर्णांतस्य धातोर्भ्रू इत्यस्य चांगस्य यङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे इति
प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदंतो यो धा
तुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्य यणजादौ प्रत्यये परे प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्यं प्रध्यि शेषं पपी
वत् एवं ग्रामणीः ङौ तु ग्रामण्यां गतिश्च प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः गतिका
रकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते सुधियौ नमः सुधियोः एतयोर[illegible] सुधिय एन सुधि
यौ सुधियः इत्यादि सुखमिच्छतीति सुखीः सुख्युः सुतीः सुत्युः शेषं प्रधीवत् शंभु

ती

कौ॰ २४ ले॰ हरिवत् एवं भान्वादयः तृज्वत्क्रोष्टुः क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते असंबुद्धौ सर्वनाम
स्थाने क्रोष्टुस्तस्य क्रोष्टृप्रयोगः अमित्यर्थः ऋतोङि सर्वनामस्थानयोः ऋतोंगस्य गुणो ङौ
सर्वनामस्थाने च इति गुणे ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ्
स्यात् असंबुद्धौ सौ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् अप्तृन्नादीनां
मुपधाया दीर्घः सर्वनामस्थाने क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः हे क्रोष्टो क्रोष्टारौ क्रोष्टॄन्
विभाषा तृतीयादिष्वचि तृतीयादिष्वजादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे क्रो
ष्टवे ऋत उत् ऋतो ङसिङसोरत् उदेकादेशः रपरः रात्सस्य रेफात्संयोगान्तस्य स
स्यैव लोपो नान्यस्य रस्य विसर्गः क्रोष्टुः क्रोष्टोः नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्र
तिषेधेन क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि क्रोष्टौ पक्षे हलादौ च सुभ्रुवत् हूहूः हूह्वौ इत्यादि इति च म
शब्देन दीर्घ कार्ये विशेषः हे ... इति च मु ... इति च मौ ... इति च मः ... इति च मूनां ... इति च मंः ।